

ભારતની વસતિ ગણતરી 2021 – પરીપત્ર નં. 7

વિષય :- ગંદાવસવાટો (સ્લમ)ની વસતિ ગણતરી માટે સ્લમ ગણતરીના બ્લોકોની રચના અને ઓળખ કરવા અંગે.

- 1.) ભારતમાં 21 મી સદીની શરૂઆતથી શહેરીકરણ તરફના વલણમાં સતત વધારો જોવા મળે છે. શહેરો અને નગરોમાં વધારો અને વિકાસ એક સતત પ્રક્રિયા છે. તેમાં શહેરીકરણે વિકાસને વેગ આપવામાં પોતાનો મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. જે આવાસ, પીવાનું પાણી, ગટર વ્યવસ્થા, ગંદા પાણીનો નિકાલ વગેરે પાયાની ભૌતિક માળખાકીય અપૂરતી સુવિધાઓને અવગણીને શહેરી વિસ્તારો તરફ આર્થિક કારણોસર અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા માટે આકર્ષે છે. ઝુંપડપટ્ટી/ ગંદાવસવાટો/ સ્લમ વિસ્તાર બનવા અંગેનાં ઘણાં કારણો છે. જેમાંથી મહત્વપૂર્ણ (i) શહેરીકરણમાં વધારો ઉપલબ્ધ જમીન અને માળખાગત સુવિધાઓ ખાસ કરીને ગરીબ લોકોને શહેરો તરફ જવા દબાણ કરે છે તેથી. (ii) શહેરી ગરીબ વસતિ અને ગ્રામીણ વિસ્તાર તથા નાના નગરોમાંથી મોટા શહેરો તરફ સ્થળાંતર. (iii) જમીનની માંગ વધવાથી અને જમીનના પુરવઠા પર અવરોધનાં કારણે આકાશને આંબતા જમીનના ભાવો. (iv) મોટાભાગના રાજ્યોમાં શહેરી ગરીબો માટે પોષાય તેવા મકાનો ઉપલબ્ધ કરાવવાના પર્યાપ્ત આયોજનનો અભાવ, 2011 ની વસતિ ગણતરી દરમિયાન સમગ્ર દેશમાં 1.23 લાખ ઝુંપડપટ્ટી/ ગંદાવસવાટો/ સ્લમ ના ગણતરીના બ્લોકો હતા અને કુલ સ્લમ વસતિ 6.55 કરોડ નોંધવામાં આવી હતી.
- 2.) રાજ્ય/ સંઘ પ્રદેશ વહીવટીતંત્ર દ્વારા ગંદાવસવાટની સંખ્યા નિયંત્રિત કરવાના સતત પ્રયત્નો કર્યા હોવા છતાં અસાધારણ રીતે ગંદાવસવાટો શહેરીકરણનો એક ભાગ બન્યા છે. આ રીતે દેશ અને રાજ્યોની એકંદરે સામાજિક – આર્થિક નીતિઓ અને આયોજનોને સંપૂર્ણરીતે દર્શાવે છે. ગંદાવસવાટવાસીઓ શહેરના અર્થતંત્રના સંગઠીત અને અસંગઠીત ક્ષેત્રો બન્નેના ઉત્પાદનમાં શ્રમ પૂરવઠો પૂરો પાડવાનું મુખ્ય સ્ત્રોત છે. ગંદાવસવાટોની માહિતી આ રીતે તેમના ઉચ્ચાન અને સંકલિત નીતિઓ ઘડવા માટે આવશ્યક છે.
- 3.) 2011ની વસતિ ગણતરી વખતે ગંદાવસવાટના વિસ્તારોના વસતિ વિષયક વિસ્તૃત આંકડાઓ દરેક વૈધાનિક શહેરોની વસતિને ધ્યાનમાં લીધા વિના અલગથી એકત્રિત કરવામાં આવ્યા હતા. 2021 વસતિ ગણતરી વખતે પણ દરેક વૈધાનિક શહેરોની વસતિને ધ્યાનમાં લીધા વિના ગંદાવસવાટ (સ્લમ) સંબંધિત માહિતી અલગથી એકત્રિત અને સંકલિત કરવામાં આવશે.

આ માટે ગંદાવસવાટોના ઘરચાદીના બ્લોકો / ગણતરીના બ્લોકોની રચના અને ઓળખ વસતિ ગણતરી 2021ના દરેક તબક્કા એટલે કે ઘરચાદીકરણ અને મકાનોની ગણતરી તેમજ વસતિની ગણતરીના આરંભ થતા પહેલા કરવી અત્યંત આવશ્યક છે. આમ છતાં, ગંદાવસવાટો અંગેની માહિતી એકત્રિત કરવા માટે કોઈ અલગથી વધારાની પ્રશ્નાવલી તૈયાર કરવામાં આવી નથી પરંતુ ઘરચાદીકરણ અને મકાનોની ગણતરી તથા વસતિની ગણતરી દરમિયાન ભરવા માટે ઉપયોગમાં

લીધેલા પત્રકોનો ઉપયોગ આ હેતુ માટે કરવાનો છે. દરેક વૈધાનિક નગરો માટે ગંદાવસવાટોની અલગ ઓળખ કરવી અને તે મકાનો સંબંધિત અલગ ટેબલ તૈયાર કરવા જોઈએ.

- 4.) ગંદાવસવાટનો ખ્યાલ અને તેની વ્યાખ્યા રાજ્ય / સંઘ પ્રદેશની સામાજિક, આર્થિક સ્થિતિ અથવા સ્થાનિક દૃષ્ટિકોણ અનુસાર નોંધપાત્ર રીતે અલગ પડે છે. એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશમાં ગંદાવસવાટના નામ અલગ-અલગ હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે દિલ્હીમાં ગંદાવસવાટને સામાન્ય રીતે “જુગી-ઝોપડી તરીકે જ્યારે મુંબઈમાં તેને ઝોપડપટ્ટી કે ચાલી તરીકે ઓળખાય છે. એજ રીતે અન્ય જાણીતા નામોમાં કાનપુરમાં અગ્રતાસ કલકતામાં “બસ્તી ચેન્નાઈમાં ચેરીસ અને બેંગલૂરુમાં કેરીસ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જો કે મોટા ભાગના આ ગંદાવસવાટોની પ્રાકૃતિક લાક્ષણિકતાઓ એકસમાન છે.
- 5.) ભારતમાં ગંદાવસવાટોની (સુધારો અને નાબૂદી) અધિનિયમ 1956ના ભાગ 3 મુજબ ગંદાવસવાટોની વ્યાખ્યા સામાન્ય રીતે એવા રહેણાંક વિસ્તારો તરીકે દર્શાવે છે કે જે જર્જરિત હાલતમાં, ગીચતાવાળા, હવા ઉજાસ વગરના સાંકડા ઘરો, સાંકડા કે રસ્તાઓની અપૂરતી સુવિધા કે શેરીઓની ખામીયુક્ત વ્યવસ્થા, હવા ઉજાસનો અભાવ, પ્રકાશનો કે ગંદા પાણીનાં નિકાલની વ્યવસ્થાનો અભાવ કે અન્ય કોઈ કારણ જે માનવ વસવાટ માટે યોગ્ય હોય છે. જે સલામતી, આરોગ્ય અને નૈતિકતાની દ્રષ્ટિએ નુકશાનકર્તા હોય છે. આ રીતે ગંદાવસવાટનો ખ્યાલ એ રીતે સમજવો કે ખૂબ ગીચતા ધરાવતા રહેણાંકવાળા વિસ્તારો (જુદા ન પડતા હોય તેવા છૂટા છવાયા રહેઠાણો) જે વસવાટ માટે અયોગ્ય હોય છે કેમ કે એક થી વધારે પાયાની માળખાકીય સુવિધાઓ જેવી કે પીવાનું પાણી, ગંદા પાણીના નિકાલનો અભાવ, શેરી, વીજળી, ગટરો, રસ્તાઓ વગેરે એકથી વધારે માળખાકીય સુવિધાઓનો અભાવ હોય છે. આ ઉપરાંત કેન્દ્ર સરકારના આ કાયદા ઉપરાંત ઘણા રાજ્યોમાં ગંદાવસવાટોની વ્યાખ્યા કરતા પોતાના સ્વતંત્ર કાયદાઓ પણ છે.
- 6.) વસતિ ગણતરી 2011ની જેમ ગંદાવસવાટો ત્રણ શ્રેણીઓમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યા છે એટલે કે જાહેર કરેલ, માન્યતા પ્રાપ્ત અને ઓળખેલ વસતિ ગણતરી-2011 સમયે ઉપયોગ કરેલ વ્યાખ્યા અને સંકેત 2021ની વસતિ ગણતરીમાં પણ ઉપયોગ કરવામાં આવશે, જેની વિગતો નીચે આપેલ છે.
 - (i) નગર કે શહેરમાં નિર્દિષ્ટ વિસ્તારને રાજ્ય/સંઘ પ્રદેશના વહીવટ કે સ્થાનિક સરકાર દ્વારા કોઈપણ કાયદા હેઠળ ગંદાવસવાટ અધિનિયમ સાથે ગંદાવસવાટ તરીકે જાહેર કર્યો હોય તેને જાહેર કરેલ ગંદાવસવાટ તરીકે માન્ય ગણીને સંકેત-1 આપવો .
 - (ii) કોઈ પણ કાયદા હેઠળ રાજ્ય/સંઘ પ્રદેશના વહીવટી તંત્ર અથવા સ્થાનિક સરકાર, ,મકાન અને સ્લમ બોર્ડ દ્વારા માન્યતા પ્રાપ્ત ગંદાવસવાટ માન્ય કર્યા હોય જે સામાન્ય રીતે ગંદાવસવાટ અધિનિયમ હેઠળ જાહેર કરવામાં આવેલ નથી. તેવા વિસ્તારને માન્યતા પ્રાપ્ત ગંદાવસવાટ માન્ય ગણીને સંકેત-2 આપવો .
 - (iii) ઓછામાં ઓછી 300ની વસતિનો ગીચ વિસ્તાર અથવા કાચા બાધકામવાળા ગીચ વિસ્તારોના 60-70 ફૂટબો જે અપૂરતી માળખાકીય સુવિધાઓ સાથે બિનઆરોગ્યપ્રદ વાતાવરણમાં રહેતા હોય અને ગટર તેમજ પીવાના પાણીની પર્યાપ્ત સુવિધાનો અભાવ હોય અને આવા વિસ્તારોને ચાર્જ અધિકારી દ્વારા જાતે ઓળખેલા છે અને વસતિ ગણતરી કચેરીના અધિકારી દ્વારા તેનું નિરીક્ષણ કરેલું હોય, એવા વિસ્તારોની વિગતો ગંદાવસવાટ સંબંધિત

યોગ્ય નોંધ વ્યવસ્થિત રીતે ચાર્જ રજીસ્ટરમાં અવશ્ય નોંધેલી હોવી જોઈએ. આવા વિસ્તારોને ઓળખી કાઢેલા ગંદાવસવાટ તરીકે માન્ય ગણીને સંકેત-3 આપવો.

- 7.) બધા વૈધાનિક નગરોમાં વસતિનું પ્રમાણ ધ્યાનમાં લીધા વગર ગંદાવસવાટના વિસ્તારો ઓળખી કાઢવા જોઈએ. નગરો પાસે તેમના વિસ્તારના જાહેર કરેલ અથવા માન્યતા પ્રાપ્ત ગંદાવસવાટની યાદી પહેલેથી જ ઉપલબ્ધ હશે. યાદી/ જાહેરનામાની નકલ જે તે સંબંધિત રાજ્ય/ સંઘ પ્રદેશ પાસેથી મેળવી લેવી જોઈએ. નગરમાં ઘરચાદીના બ્લોક અથવા વસતિની ગણતરીનાં બ્લોકની રચના કરતી સમયે જ ઘરચાદીકરણ બ્લોકની અને પછી વસતીની ગણતરીના સમયે બ્લોકની એમ બંને તબક્કા માટે ગંદાવસવાટોનાં વિસ્તારો માટે પદ્ધતિસર અલગ-અલગ બ્લોકોની રચના કરવી જોઈએ તેમજ ઘરચાદીકરણ અને વસતિ ગણતરીના બ્લોકોની અલગ ઓળખ રાખવી જોઈએ. જેથી ગંદાવસવાટની માહિતીને સંકલિત કરવા અને સારણી બનાવવા બન્ને તબક્કાઓમાં સક્ષમ થઈ શકે. જો કે એ બાબતની કાળજી રાખવી આવશ્યક છે કે ગંદાવસવાટો માટે જે બ્લોકોની રચના કરવામાં આવી હોય તે બીજા કોઈ વોર્ડની હદ/ સીમા ઓળંગે નહિ અને ગંદાવસવાટોનાં ગણતરીના બ્લોકમાં કોઈ ગંદાવસવાટ ન હોય તેવો વિસ્તાર ગંદાવસવાટ/ સ્લમ બ્લોક સાથે મિશ્રિત થવો જોઈએ નહિ કે જોડવો નહિ. પછી તે બ્લોક ગમે તેટલો નાનો કેમ ન હોય. જો વસતિની ગણતરી વખતે ઘરચાદીકરણનાં બ્લોકની હદની પુનઃ ગોઠવણી કે રચના કરવાની જરૂરીયાત જણાય તો તે ગંદાવસવાટનાં વિસ્તારની અંદર જ કરવી જોઈએ. જેથી બન્ને તબક્કા માટેની તુલનાત્મક સુસંગત માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ શકે. ઘરચાદીકરણ અને વસતિની ગણતરીના બ્લોકોનાં બન્ને તબક્કાના બ્લોકોની માહિતી વચ્ચે સુમેળ/સુસંગતતા જળવાઈ રહે તેની ખાતરી કરવી જોઈએ.
- 8.) દરેક ઘરચાદીકરણ બ્લોક અને વસતિની ગણતરીના બ્લોકને ચાર સંકેતોમાંથી એક સંકેત આપવો જોઈએ એટલે કે જાહેર કરેલો ગંદાવસવાટ-1, માન્યતા પ્રાપ્ત ગંદા વસવાટ-2, ઓળખવામાં આવેલ ગંદાવસવાટ-3 (ફકરા-6માં દર્શાવ્યા મુજબ) અને બિન-ગંદાવસવાટ-4. આ માટે ચાર્જ રજીસ્ટરમાં એક અલગ કોલમ આપવામાં આવ્યું છે. ગંદાવસવાટના ઘરચાદીકરણ બ્લોક અને વસતિની ગણતરીના બ્લોકનો આકાર સામાન્ય રીતે ઘરચાદીકરણ બ્લોક અને વસતિની ગણતરીના બ્લોકની જેમ હોય છે એટલેકે 650-800ની વસતિ 2011ની વસતિ ગણતરી સમયે ગણતરી બ્લોક ગંદાવસવાટના ગણતરીના બ્લોક તરીકે ઓળખવામાં આવેલ હોય અને જો તે બ્લોક 2021ની વસતિ ગણતરી માટે ગંદાવસવાટના ક્ષેત્ર/ વિસ્તારમાં આવતો હોય અને તેની વસતિ મોટા પ્રમાણમાં વધી ગઈ હોય તો 2011ના ગંદાવસવાટના ગણતરીના બ્લોકનું વિભાજન બે ઘરચાદીકરણના બ્લોકોમાં કરવામાં આવશે. એટલે કે એક ઘરચાદીકરણનો બ્લોક 800ની વસતિનો અને બીજો નાનો ઘરચાદીકરણનો બ્લોક નાનો. ગંદાવસવાટનો ઘરચાદીકરણનો બ્લોક અને બીજો ગંદાવસવાટનો અથવા બીન- ગંદાવસવાટનો ઘરચાદીકરણનો બ્લોક, બંન્ને બ્લોક સાથે મળીને સામાન્ય કાર્યભાર ધરાવતા હોય, તો એક જ ગણતરીદારને બે બ્લોકની ફાળવણી કરી શકાય. જો કે ઘણી જુદી-જુદી પરિસ્થિતિઓ જોવા મળે તો, ચાર્જ અધિકારીએ વસતિ ગણતરી કચેરી સાથે પરામર્શ કરીને ઘરચાદીકરણ/વસતિની ગણતરીના ગંદાવસવાટના બ્લોકનો આકાર નક્કી કરતી વખતે પોતાના વિવેકનો કાળજીપૂર્વક ઉપયોગ કરીને નિર્ણય કરવો જોઈએ. એ જ રીતે જ્યાં ગંદાવસવાટોની વસતિ 650-800 ની શ્રેણીથી ઓછી હોય પરંતુ 300થી ઓછી ના હોય તો માત્ર એક જ સ્વતંત્ર સ્લમ બ્લોકની રચના થશે. તે બ્લોકને નજીકના સામાન્ય ગણતરીના બ્લોક સાથે ભેળવવો નહી. આવી પરિસ્થિતિમાં એક ગણતરીદારને ઘરચાદીકરણના બ્લોકો/વસતિની ગણતરીના બ્લોકોની ફાળવણી કરવામાં આવશે જેના માટે તે ગણતરીદારને

જાળવવામાં આવેલ એક થી વધારે બ્લોકોનો બ્લોક મુજબ અલગ-અલગ રેકર્ડ / પત્રકો જાળવવાના છે. દરેક ચાર્જમાં આવા સ્લમ બ્લોકોની યાદી તૈયાર કરવામાં આવશે અને વસતિ ગણતરી કચેરીએ રાખવામાં આવશે.

- 9.) ગંદાવસવાટોની માહિતી અને આંકડાઓ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે અને શહેરીક્ષેત્રોના આયોજન માટે તેની પૂર્વ આવશ્યકતા છે. દરેક શહેરી સત્તાધીશોએ ધરયાદીકરણના ગંદાવસવાટો/વસતિની ગણતરીના ગંદાવસવાટોની કાળજીપૂર્વક ઓળખ કરીને ખાતરી કરવી જોઈએ અને દરેક વૈધાનિક શહેરોના ચાર્જ રજીસ્ટરમાં યોગ્ય રીતે સ્લમ બ્લોકો દર્શાવવાના છે. ધરયાદીકરણ/વસતિની ગણતરીના ગંદાવસવાટોનાં બ્લોકોની ઓળખ થઈ ગયા પછી દરેક શહેરની સંકલિત યાદી તૈયાર કરવાની છે અને અત્રેની કચેરીને મોકલી આપવાની છે. પ્રથમ ચાર્જ રજીસ્ટર ધરયાદીકરણની કામગીરીનાં તબક્કા 2021 માટે તૈયાર કરવામાં આવશે.
- 10.) આ પરિપત્ર મળ્યા અંગેની પાવતી મોકલી આપવા વિનંતિ છે અને આ અંગે લીધેલા સુસંગત પગલાઓની અત્રેની કચેરીને જાણ કરવા વિનંતિ છે.

આપનો વિશ્વાસુ,

(પી.કે. સોલંકી, IAS)
નિયામક

નકલ આવશ્યક કાર્યવાહી કરવા સારૂ રવાના:

1. શ્રી આર. જે. માકડીયા, IAS, મહેસુલ તપાસણી કમિશ્નરશ્રી અને સ્ટેટ કો-ઓર્ડિનેટર (સેન્સસ) મહેસુલ વિભાગ, બ્લોક નં. 11, સરદાર પટેલ ભવન, નવા સચિવાલય, ગાંધીનગર વિનંતી સહ સદરહુ વિસંગતિઓ દુરસ્ત કરવા આદેશ કરવા સારૂ.
2. શ્રી જે. જે. પટેલ, સંયુક્ત સચિવ (વહીવટ) અને નોડલ અધિકારી (સેન્સસ) સામાન્ય વહીવટ વિભાગ બ્લોક નં. 7, 4થોમાળ, સરદાર પટેલ ભવન, નવા સચિવાલય, ગાંધીનગર.
3. વિકાસ કમિશ્નરશ્રી, 16/3 જુના સચિવાલય, ગાંધીનગર.
4. નિયામકશ્રી નગરપાલિકાઓ કર્મચોગી ભવન, સેક્ટર 10/એ, ગાંધીનગર.
5. એડમીનીસ્ટ્રેટરશ્રી દમણ, દીવ અને દાદરા નગર હવેલી સંઘ પ્રદેશ સચિવાલય, મોટી દમણ.
6. તમામ મ્યુનિસિપલ કમિશનરશ્રી,
7. તમામ ચીફ ઓફિસરશ્રી,